

ساخت و اعتباریابی پرسش نامه غفلت بر اساس منابع اسلامی

mirderikvandi@qabas.net

ym.abbasi@gmail.com

hoseyni8865@yahoo.com

رحیم میردیریکنودی / استادیار گروه روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی®

مهدی عباسی / استادیار گروه روانشناسی، دانشگاه علوم حدیث

سیدابوالفضل حسینی نسب / دانشجوی دکتری روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی®

دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۱۰ - پذیرش: ۱۳۹۸/۰۲/۱۴

چکیده

این پژوهش با هدف ساخت پرسش‌نامه غفلت، بر اساس منابع اسلامی انجام گرفت. روش پژوهش، روش تحلیل محتوا و روش پیمایشی که، با انتخاب تصادفی ۲۴۰ نفر از دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی® و اعضای پایگاه خواهران ایثار زنجان، به روش تصادفی بهره برده شد. برای بررسی روایی محتوا، مؤلفه‌ها و گویه‌های دارای شاخص CVR ۰/۴۹ به بالا و شاخص CVI ۰/۷۹ به بالا، تأیید شد. روایی ملاک با محاسبه ضریب همبستگی پرسش‌نامه حاضر و مقیاس هم‌ارز ۰/۶۳۵ بوده و در سطح ۰/۰۱ معنادار است. نتیجه بررسی روایی سازه، به شیوه تحلیل عاملی، استخراج ۷ عامل بود که در مجموع، ۵۱/۶۴۸ درصد واریانس کل را برآورد می‌کند. این عوامل عبارتند از: درک و فهم سطحی، سهل‌انگاری، بی‌توجهی به ارزش‌های حقیقی، آرزوهای دست‌نیافتنی، فراموشی معیارها، بی‌توجهی به دیگران و بی‌توجهی به رضایت الهی. اعتبار پرسش‌نامه، از ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۵۰ و همبستگی بین دو نیمه‌مقیاس برابر با ۰/۶۵۹ برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: غفلت، ساخت، پرسش‌نامه، روایی و اعتبار.

خداوند در قرآن، تأکید فراوانی بر مذمت غفلت و غافلان داشته است (حسینی، ۱۳۹۶، ص ۷). در آیات متعددی، بیان می‌کند که بسیاری از مردم از غافلان هستند: «وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ عَنْ آيَاتِنَا لَغَافِلُونَ» (یونس: ۹۲)؛ و گاهی بعد از رهنمودهای فراوان، تأکید می‌کند که از غافلان نباش: «وَ لَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ» (اعراف: ۲۰۵).

غفلت، قصور و تساهل، شناختی است که منجر به نادیده‌انگاری، بی‌توجهی و فراموشی خدا و آخرت، افراد و امور مهم زندگی و عدم آگاهی نسبت به تهدیدها و خطرات واقعی می‌شود. در این وضعیت روان‌شناختی، فرد امور کم‌اهمیت‌تر را جایگزین مسائل مهم زندگی می‌سازد و چنان مشغول و درگیری شناختی با این مسائل پیدا می‌کند که دچار نوعی روزمرگی، خودفراموشی و ناآگاهی می‌شود. مفروض این است که این تساهل و خطای شناختی، موجب زیان و خسارت این دنیایی و آن دنیایی می‌شود (خرمایی و همکاران، ۱۳۹۴). همچنین، غفلت به معنای توجه نکردن به دانش‌ها و گرایش‌های درونی خود است (کاویانی، ۱۳۹۳، ص ۸۰). در روان‌شناسی، توجه، آگاهی و هشیاری، از جمله مفاهیم اصلی است که می‌توان به‌عنوان واژه‌های مقابل غفلت در نظر گرفت (کاویانی و همکاران، ۱۳۸۷). رابرت استرنبرگ، به نقل از ویلیام جیمز می‌نویسد: توجه، در اختیار گرفتن ذهن به شکل روشن و زنده، تمرکز بر یکی از اشیا یا زنجیره افکار از بین چندین مورد هم‌زمان و به انصراف از برخی چیزها، برای پرداختن مؤثر به چیزهای دیگر اشاره دارد (استرنبرگ، ۱۳۸۹، ص ۹۹). توجه، انتخاب شیئی از میان اشیا، یا رشته‌ای از اندیشه‌های به هم پیوسته، در شکلی روشن و زنده که اساس آن تمرکز، تراکم و آگاهی است (سولسو، ۱۳۷۱، ص ۱۱۷). هشیاری هم شامل احساس آگاهی است و هم محتوای آگاهی (استرنبرگ، ۱۳۸۹، ص ۹۹). «هشیاری»، در لغت به معنای جنبه شفاف و اساسی ذهن است که هیچ چیز از آن غایب نیست (کرسینی، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۳۰۲). و در اصطلاح، روان‌تحلیل‌گران، قسمتی از روان است که دربرگیرنده حس‌ها، ادراکات و خاطراتی است که شخص در آن لحظه، از آن آگاه است (پورافکاری، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۳۱۳). فراموشی، بی‌توجهی و ازخودبیگانگی، از جمله مفاهیم دیگری است که در متون روان‌شناسی و دینی، همراه با غفلت به کار رفته است (خرمایی و همکاران، ۱۳۹۴). فراموشی، از یاد بردن یا به یاد نیاموردن حالتی است که داده‌ها یا اطلاعات ذخیره شده در حافظه بلندمدت فرد از بین می‌روند، یا تغییر می‌یابند. فراموشی، فرایندی ناگهانی یا تدریجی است که در آن، خاطرات گذشته نمی‌توانند از ذخیره حافظه فرا خوانده شوند. فراموشی، می‌تواند کوتاه‌مدت یا همیشگی باشد. فراموشی ضد یادسپاری است و آنگاه رخ می‌دهد که فرد قادر نیست آنچه را که یاد گرفته، یا تجربه کرده است، به خاطر آورد. هر قدر از مطلبی که یاد گرفته شده زمان گذشته باشد، یادسپاری آن کمتر می‌گردد و همان قدر، فراموشی آن زیاد می‌شود (لاری و فرانک، ۱۹۷۶، ص ۳۰۱).

تقریباً در همه پژوهش‌های انجام گرفته در مورد غفلت، معادل انگلیسی غفلت را «Negligence» بیان کرده‌اند (فیروزبخت، ۱۳۸۹، ص ۴۸۸؛ خداپرست، ۱۳۷۸، ص ۲۵۲؛ خداپرستی، ۱۳۸۴، ص ۵۳۷). از این رو، نزدیک‌ترین واژه به

معنای غفلت، در متون انگلیسی کلمه «Negligence» می‌باشد. کرسی، مفهوم «Negligence» را این‌گونه معنا کرده است: کوتاهی و قصور در توجه و مراقبت کافی در ارائه چیزی (کرسی، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۱۰۲۳).

این مفهوم در منابع اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفته است. اندیشمندان مسلمان، بحث‌های بسیاری درباره غفلت، ذکر و بیداری، در پژوهش‌های خود آورده‌اند و از عواملی که موجب برطرف کردن یا کاهش غفلت باشد، بحث نموده‌اند (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۳۲۱). در قرآن کریم، خداوند کسانی را که اهل غفلت از خدا و نعمات الهی بوده و به آن بی‌توجهی کرده‌اند، به شدت نکوهش می‌کند (اعراف: ۱۷۹).

با توجه به اهمیت این موضوع، لغت‌شناسان و اندیشمندان علم اخلاق، به بررسی این مفهوم پرداخته‌اند. *راغب‌اصفهانی* می‌نویسد: «غفلت، سهو و لغزشی است که انسان را به خاطر کمی مراقبت، کمی هشیاری و بی‌توجهی فرا می‌گیرد» (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۱۱۳). قرشی بنایی، غفلت را به عدم توجه و اشتباه معنا می‌کند: و آیه دوم سوره نساء را به‌عنوان شاهد ذکر می‌کند: «کفار دوست دارند که ای‌کاش از اسلحه و متاع‌های خویش غفلت می‌کردید». آیه روشن می‌کند: غفلت آن است که چیزی حاضر باشد، ولی انسان به آن توجه نکند و آن را فراموش کند (قرشی بنایی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۱۱۲).

با توجه به بیان قرشی (۱۴۱۲ق)، *راغب‌اصفهانی* (۱۴۱۲ق) در *مفردات* و استاد مصباح‌یزدی در *اخلاق در قرآن* (۱۳۸۷)، توجه و کمی هشیاری مفاهیم متضاد غفلت هستند که در علم روان‌شناسی مورد توجه می‌باشند. فراموشی در عربی، معادل نسیان است و نسیان، که از ماده نسی است، در لغت به‌معنای از یاد بردن و فراموش کردن چیزی است که قبلاً در ذهن بوده است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ص ۴۱۹).

آنچه از تعاریف مذکور به‌دست می‌آید، این است که بی‌توجهی، کمی هشیاری، ناآگاهی، عدم ذکر، کمی مراقبت، و در بعضی بیان‌ها سهو و نسیان به‌عنوان مفاهیم همسو با غفلت بیان شده است. توجه به آیه ۲۲ سوره ق، روشن می‌کند که غفلت به این معناست که انسان به شناخت و علم خود «توجه» نداشته باشد؛ یعنی علم به چیزی دارد، ولی خودش متوجه نیست که بدان علم دارد، مثل اینکه حجاب یا پرده‌ای حایل شده باشد (ق: ۲۲).

با توجه به تعاریف مزبور، غفلت عبارت است از: نداشتن علم به علم، یعنی اینکه به آنچه می‌دانم آگاه نیستم، و ذکر در مقابل غفلت، عبارت است از: اینکه به آنچه می‌دانم، آگاه هستم (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۳۳۹). همان‌گونه که در بیان مصباح‌یزدی و کاشمیری نیز آمده است. در قرآن کریم نیز غفلت به‌معنای کم‌توجهی و بی‌خبری از حقایق آمده است (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۶۰۹).

در واقع، غفلت این است که معنایی قابل ادراک از ذهن فرد بیرون رود. غفلت، بی‌توجهی پس از آگاهی و توجه است. به عبارت دیگر، غفلت بی‌خبری ثانوی است و نه ابتدایی. امری در ذهن فرد حاضر است، ولی به دلایلی مورد فراموشی واقع می‌شود و فرد نسبت به آن بی‌خبر می‌گردد (طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۱۲).

با توجه به اینکه هدف اولیه این پژوهش، تعیین مؤلفه‌ها و تهیه پرسش‌نامه غفلت، بر اساس منابع اسلامی است، و از سوی دیگر، با توجه به تأکید فراوانی که در منابع اسلامی بر ترک غفلت وجود دارد، ساخت یک ابزار معتبر و روا، که بتواند غفلت را بر اساس منابع دینی اندازه‌گیری کند، ضروری است. این امر می‌تواند با مفهوم‌سازی غفلت در روان‌شناسی، سازه‌ای جدید در ساختار یک پرسش‌نامه ارائه دهد تا مسیر سایر پژوهشگران هموار شود. از این رو، کمی‌سازی سازه‌ها و مفاهیم روان‌شناختی و اخلاقی و تهیه ابزارهای روان‌شناختی، در تحقیقات، یکی از نیازهای اساسی و یکی از اهداف این پژوهش است؛ بسان بسیاری از سازه‌ها و مفاهیمی که در روان‌شناسی معاصر تعریف، اندازه‌گیری و به کار برده می‌شوند. حتی پژوهشی که غفلت را از نگاه روان‌شناختی مورد بررسی قرار دهد، یافت نشد. به عبارت دیگر، هنوز پژوهش مستقلی در مورد غفلت، تعریف دقیق و بیان مؤلفه‌ها، آسیب‌ها و نشانه‌های آن با استفاده از منابع اسلامی و ساخت پرسش‌نامه آن بر اساس آیات و روایات انجام نشده است. علاوه بر اینکه، پژوهشی در زمینه بررسی تطبیقی غفلت در روان‌شناسی و منابع اسلامی به چشم نمی‌خورد. ضرورت دیگر اینکه، تاکنون پرسش‌نامه‌ای مبتنی بر فرهنگ اسلامی، به صورتی کاملاً برگرفته از منابع روایی و آیات قرآن، ساخته نشده است.

کاستی‌های پژوهش‌های قبلی این است که در کشور ما تاکنون پژوهش‌ها، بیشتر به معرفی جنبه مفهومی غفلت متمرکز بوده‌اند که در این زمینه نیز کاستی و نقص‌های قابل توجهی وجود دارد. در واقع بر اساس منابع اسلامی، اقدام به تهیه مؤلفه‌های غفلت و ساخت پرسش‌نامه کاملی برای سنجش آن صورت نگرفته است. تنها یک پرسش‌نامه با عنوان «مقیاس غفلت بر اساس آیات قرآن کریم» ساخت خرمایی و همکاران وجود دارد که اولاً، در این پژوهش هم مفهوم‌شناسی غفلت، بر اساس منابع ضعیفی مثل دهخدا صورت گرفته و به مؤلفه‌های آن دقیق پرداخته نشده است؛ ثانیاً این مقیاس فقط بر اساس آیات قرآن ساخته شده است. در روایات، که بسیاری از مؤلفه‌ها و نشانه‌ها در آنجا بیان شده، مورد بحث واقع نشده است؛ ثالثاً در ساخت گویه‌ها نیز دقت لازم انجام نشده است؛ زیرا از همه ۳۵ آیه قرآن، که ماده «غفل» در آن به کار رفته، گویه ساخته شده که برخی از این آیات صرفاً به جنبه مفهومی غفلت، یا پیامدهای آن پرداخته که ساخت گویه از این بخش از آیات، صحیح به نظر نمی‌آید. از این رو، به پرسش‌های زیر پاسخ داده خواهد شد:

- مؤلفه‌های مفهومی غفلت، در منابع اسلامی کدامند؟
- مقیاس غفلت، بر اساس منابع اسلامی شامل چه عواملی است؟
- روایی محتوایی، ملاک و سازه این مقیاس چگونه است؟
- از چه میزان اعتبار برخوردار است؟

روش پژوهش

این تحقیق به لحاظ هدف، پژوهشی از نوع تحقیق و توسعه است. به لحاظ جمع‌آوری، تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از دو روش تحلیل محتوا و پیمایشی استفاده شده است. از روش تحلیل محتوا برای بررسی، توصیف، دسته‌بندی، مقایسه و تجزیه و تحلیل مفاهیم محتوای آشکار پیام‌های موجود در متون دینی مرتبط با موضوع به کار گرفته شده است (شریعتمداری، ۱۳۸۸، ص ۷۷). از سوی دیگر، چون هدف نهایی این پژوهش، ساخت پرسش‌نامه اولیه در زمینه غفلت است، مستلزم ارزیابی روایی و اعتبار آن به صورت میدانی است. به همین دلیل، روش تحقیق در این قسمت پژوهش، پیمایشی است.

جامعه آماری این پژوهش، شامل اعضای پایگاه بسیج ایثار خاوران شهرستان زنجان و دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی® (در سه مقطع کارشناسی، ارشد و دکتری در سال ۹۸-۹۷) است. حجم این جامعه، به‌طور تقریبی برابر با ۱۵۰۰ نفر می‌باشند. تعداد ۲۴۰ نفر (۱۲۰ نفر مرد و ۱۲۰ نفر زن) از این جامعه، به‌عنوان نمونه انتخاب شد.

ابزار پژوهش این تحقیق، پرسش‌نامه محقق‌ساخته‌ای است که در فرایند پژوهش، اعتبار و روایی آن محاسبه می‌شود. افزون‌براین، برای محاسبه روایی، ملاک این پرسش‌نامه، از نسخه استاندارد شده پرسش‌نامه غفلت بر اساس آیات قرآن خرمایی و همکاران نیز استفاده شده است. مقیاس غفلت بر اساس قرآن کریم، ساخته خرمایی و همکاران (۱۳۹۴) است. این مقیاس، شامل ۳۵ گویه و با لیکرت پنج درجه‌ای است.

روش جمع‌آوری داده‌ها: در این پژوهش، داده‌ها طی دو مرحله جمع‌آوری شد. مرحله اول، مربوط به مفهوم‌شناسی غفلت بر اساس منابع اسلامی بود و مرحله دوم، مربوط به ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه بود. رویکرد اساسی در استخراج روایات بر اساس معیار رتبه‌بندی طباطبایی (۱۳۹۰) است. در این معیار، کتاب‌های حدیثی شیعه و سنی، در سه گروه درجه‌بندی شده‌اند:

- کتاب‌های درجه «الف»، کتاب‌های مقبول و مورد اعتماد شیعیان یا اهل سنت است.
- کتاب‌های درجه «ج»، از گروه کتاب‌های ضعیف هستند که اعتماد محض به متون آنها پسندیده نیست. بهتر است به‌منزله مؤید از آنها استفاده شود.
- کتاب‌های درجه «ب» نیز مابین دو گروه دیگرند و برای استناد، صلاحیت نسبی دارند (طباطبائی، ۱۳۹۰، ص ۲۶۵-۲۸۶).

برای جمع‌آوری اطلاعات مربوط به مؤلفه‌ها و نشانه‌ها، همه مشتقات فعلی و اسمی غفلت (اسم مفعول، صفت مشبیه، اسم مبالغه، اسم تفضیل و...)، با الف و لام و بدون آن استخراج شده است. پس از گردآوری روایات، روایاتی که با موضوع پژوهش ارتباط داشت، انتخاب شد و برای استخراج مفهوم و مؤلفه‌ها، توصیف و تجزیه و تحلیل شد. در این پژوهش، با استفاده از احادیث موجود در کتب منابع «الف و ب»، غفلت مفهوم‌شناسی و مؤلفه‌شناسی شد.

شیوه‌ اجرا: مراحل ساخت پرسش‌نامه غفلت، بر اساس منابع اسلامی و روش انجام کار به شرح زیر بود:

مرحله اول: تدوین مفهوم «غفلت»، بر اساس منابع اسلامی بوده است که شامل آیات و روایات موجود در منابع اسلامی می‌باشد. این مرحله، در طی چند گام انجام گردید. در گام نخست، آیات قرآن و روایات معصومان^ع با توجه به کتاب‌های روایی درجه الف و ب، جمع‌آوری شد. در گام دوم، آیات قرآن و گزاره‌های روایی، برای استخراج مؤلفه‌ها بررسی شد. در گام سوم، مفاهیم استخراج شده از گزاره‌های دینی در مورد غفلت مشخص، توصیف و تبیین شد. در گام چهارم، این مفاهیم به‌عنوان مؤلفه‌های مفهومی غفلت، مقوله‌بندی شد و در دو بُعد شناختی و انگیزشی قرار گرفت. در گام پنجم، با استفاده از این مؤلفه‌ها، تعریفی جدید از مفهوم «غفلت»، در منابع اسلامی مطرح شد.

مرحله دوم: گویه‌های پرسش‌نامه بر اساس گزاره‌های دینی تدوین شدند. این کار، بر اساس مؤلفه‌های مفهومی استخراج شده و اصول روان‌سنجی انجام شد. برای طراحی این گویه‌ها، طبق نظر کارشناسان، نکاتی مورد توجه قرار گرفت: محدود کردن هر گزاره به یک مفهوم، کاربرد ساده‌ترین عبارات، تعداد گویه‌های ابتدایی هم بیشتر در نظر گرفته شد؛ چراکه در مراحل تجدید نظر و تجزیه و تحلیل، احتمالاً تعدادی از آنها حذف می‌شوند. در نتیجه، در ابتدا ۷۲ گویه طراحی شد.

مرحله سوم: روایی محتوایی مؤلفه‌ها و گویه‌ها (CVR, CVI) بررسی شد. در این مرحله، از نظر ۱۵ نفر از کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی، در هر دو بخش (مؤلفه‌ها و گویه‌ها) استفاده شد. در این بخش، دو جدول جداگانه برای مؤلفه‌ها و گویه‌ها بر اساس لیکرت چهار درجه‌ای، در بخش مطابقت و بر اساس لیکرت سه درجه‌ای، در بخش ضرورت طراحی شد و در اختیار کارشناسان قرار گرفت و ۳۹ گویه در این بخش تأیید شد.

مرحله چهارم: ۳۹ گویه مذکور، به صورت آزمایشی بین ۵۲ نفر از دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع که بخشی از جامعه پژوهش را تشکیل داده‌اند، اجرا شد. این امر، به چند دلیل صورت گرفت: ابتدا بعد از تحلیل و بررسی آماری، هفت سؤال به علت عدم هم‌بستگی کافی (کمتر از ۰/۳)، با نمره کل حذف شد. دوم اینکه، در بخش نمودار هیستوگرام نیز چون همه گویه‌ها توزیع مناسبی داشتند، در نتیجه در این بخش گویه‌ای حذف نشد. سوم اینکه، نظرات شرکت‌کنندگان درباره وجود اشکالات احتمالی در متن سؤالات بررسی شد. در این بخش نیز پس از حذف هفت سؤال، پرسش‌نامه غفلت با ۳۲ سؤال آماده اجرا در بین نمونه ۲۴۰ نفری شد.

مرحله پنجم: در این مرحله، برای سنجش روایی ملاک و روایی سازه، پرسش‌نامه ۳۲ گویه‌ای در بین جامعه پژوهش اجرا شد. در این پژوهش برای بررسی روایی سازه، از روش تحلیلی عاملی و همبستگی درونی استفاده شد. پس از تحلیل عاملی، گویه ۸ پرسش‌نامه، به علت اینکه در هیچ عاملی بار بالای ۰/۳ نگرفت، حذف شد. پرسش‌نامه غفلت اسلامی، با ۳۱ گویه، نهایی شد. همچنین در این مرحله، تحلیل عاملی این پرسش‌نامه، هفت عامل متمایز را به‌عنوان عوامل غفلت، بر اساس منابع اسلامی نشان داد. برای بررسی روایی و اعتبار این پرسش‌نامه، از روش محاسبه آلفای کرونباخ استفاده شد.

پرسش‌نامه غفلت، در فرم لیکرت پنج‌درجه‌ای طراحی شده است. در اجرای پرسش‌نامه نهایی، در نمونه ۲۴۰ نفری مشخص شد که حداقل نمره (۳۷)، نشانگر غفلت پایین و حداکثر نمره (۱۰۹) بیانگر غفلت بالا است.

یافته‌های پژوهش

در بخش اول یافته‌های پژوهش، محقق ابتدا ۱۱ مؤلفه نظری را، که از منابع اسلامی (آیات و روایات) استخراج شده بود، در اختیار ۲۰ کارشناس قرار داد که از بین این تعداد، ۱۵ نفر از کارشناسانی که نظر خود را ارائه کرده بودند، جمع‌آوری شد. پس از بررسی روایی محتوایی و حذف ۴ مؤلفه، به دلیل عدم مطابقت با مفهوم غفلت، یا به دلیل عدم ضرورت، ۷ مؤلفه نظری تأیید شد.

جدول ۱. بررسی CVI و CVR مؤلفه‌ها

نمره CVI	نمره CVR	مؤلفه‌ها	ابعاد	ردیف
۰/۹۱	۰/۸۵	فهم سطحی	شناختی	۱
۰/۸۱	۰/۴۱	ادراک ضعیف		۲
۰/۸۴	۰/۶۹	عدم تفکر و تأمل		۳
۰/۸۱	۰/۵۹	به یاد خدا نبودن		۴
۰/۹۰	۰/۶۲	بی‌توجهی نسبت به تکلیف		۵
۰/۸۹	۰/۷۵	ناامیدی از سعادت‌مندی	انگیزشی	۶
۰/۸۳	۰/۶۰	رضایت به اهداف پست		۷
۰/۸۸	۰/۶۰	آرزوهای دست‌نا‌یافتنی		۸
۰/۸۳	۰/۴۶	تبعیت از هوای نفس	رفتاری	۹
۰/۷۳	۰/۴۴	تنبلی و سستی در عمل		۱۰
۰/۸۴	۰/۴۶	عدم اطمینان قلبی در زندگی		۱۱

حال باید در بخش ضرورت (CVR)، مؤلفه‌ای که کمتر از ۰/۴۹ و در بخش مطابقت (CVI)، مؤلفه‌ای که کمتر از ۰/۷۹ نمره داشت، حذف می‌شد که ۴ مؤلفه حذف و ۷ مؤلفه تأیید شد. علت حذف این مؤلفه‌ها، به سبب ناهمخوانی بین مستندات ارائه شده با عناوین مؤلفه‌های حذف شده است؛ یعنی کارشناسان بین این ۴ مؤلفه حذف شده و مستندات آنها، ارتباط و ضرورتی را مشاهده نکرده‌اند.

جدول ۲. مؤلفه‌های تأیید شده

مؤلفه‌ها	ابعاد
درک و فهم سطحی	شناختی
عدم تفکر و تأمل	
به یاد خدا نبودن	
بی‌توجهی نسبت به تکلیف	
ناامیدی از سعادت‌مندی	
رضایت به اهداف پست	انگیزشی
آرزوهای دست‌نا‌یافتنی	

این مؤلفه‌ها و تبیین آنها به شرح زیر است:

۱. درک و فهم سطحی: این مؤلفه، اولین مؤلفه از بُعد شناختی مفهوم غفلت است و به معنای «درک درست و صحیح نداشتن از آنچه برای انسان اهمیت دارد و فهم سطحی از تمام چیزهایی که به نوعی مرتبط با انسان است و در نتیجه، عمل بر طبق درک و فهم نادرست و سطحی و اهمیت دادن به امور کم‌اهمیت و غافل بودن از امور مهم و اصیل انسانی» می‌باشد. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «آنها کسانی هستند که خداوند (بر اثر فزونی گناه) بر قلب و گوش و چشمانشان مَهر نهاده؛ (به همین دلیل نمی‌فهمند) و آنها غافلان واقعی هستند» (نحل: ۱۰۸). این آیه، دلیل فهم نادرست و سطحی غافلان را ناشی این می‌داند که خداوند، بر اثر زیادی گناه‌شان بر دل، گوش و چشم آنها، که ابزار فهم هستند، مَهر زده است. همچنین، در جای دیگر می‌فرماید:

به زودی کسانی را که در روی زمین به ناحق تکبر می‌ورزند، از (ایمان به) آیات خود، منصرف می‌سازم! آنها چنانند که اگر هر آیه و نشانه‌ای را ببینند، به آن ایمان نمی‌آورند؛ اگر راه هدایت را ببینند، آن را راه خود انتخاب نمی‌کنند؛ و اگر طریق گمراهی را ببینند، آن را راه خود انتخاب می‌کنند! همه اینها) به خاطر آن است که آیات ما را تکذیب کردند، و از آن غافل بودند (اعراف: ۱۴۶).

طبق این آیه، کسانی که از آیات قرآن غافلند، به خاطر غفلت‌شان، ایمان نمی‌آورند و راه هدایت را انتخاب نمی‌کنند و به‌عکس در راه گمراهی قدم می‌نهند. این به دلیل این است که درک درستی از نتیجه هدایت و گمراهی ندارند.

۲. به یاد خدا نبودن: این مؤلفه، دومین مؤلفه از بُعد شناختی مفهوم غفلت است و به معنای «فراموش کردن خداوند، اتکا نداشتن به او و مد نظر قرار ندادن خدا و رضایت الهی در انجام امور زندگی» است. در واقع، آیه ۲۸ سوره کهف برای مردمان بی‌خبر از حقایق، که جز با دید مادی به جهان و حوادثش نمی‌نگرند و از عالم پرشکوه خلقت جز ظاهری نمی‌بینند و همه چیز را با ترازوی مادی‌گری می‌سنجند، نازل شد. دید مادی ظاهرپرستان را معلول غفلت دل آنان و فراموشی خدا دانست (انصاریان، ۱۳۸۶، ص ۱۶۷).

۳. عدم تفکر و تأمل: این مؤلفه، سومین مؤلفه از بُعد شناختی مفهوم غفلت است و به معنای «عدم استفاده از قوه عاقله، دید سطحی و بهره نبردن از قدرت تفکر و تأمل، در امور فردی و اجتماعی است». امام علی^ع می‌فرماید: «از غفلت خود بیدار شو و تفکر کن در آنچه که خداوند بر زبان پیامبر جاری کرده است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۸۲). امام باقر^ع نیز در مورد اختلاف بین اهل دنیا و اهل آخرت، می‌فرماید: «اهل دنیا اهل غفلت، غرور و جهالت هستند و اهل آخرت مؤمنان عاملی هستند که اهل علم، تفقه، اهل فکر، عبرت گرفتن، اهل امتحان کردن و خبر گرفتن هستند که از ذکر و یاد خدا غفلت نمی‌ورزند» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۸۴).

۴. بی‌توجهی نسبت به تکلیف: این مؤلفه، چهارمین و آخرین مؤلفه از بُعد شناختی غفلت است. از امور مهم زندگی انسان، که خدا، پیامبران و امامان معصوم^ع بر آن تأکید دارند، توجه داشتن و انجام دادن تکالیف شرعی، برای رسیدن به درجه انسانیت حقیقی است. برای مثال، برای تأکید بر انجام واجبات شرعی، مانند نماز و برپایی

زکات، آیات متعددی، اهمیت این دو تکلیف را پشت سر هم بیان می‌کنند (بقره: ۴۳، ۸۳، ۱۱۰؛ نساء: ۷۷؛ نور: ۵۶؛ مزمل: ۲۰). اما غافلان، بنا بر ویژگی غفلت خودشان در انجام تکلیف و توجه به اهمیت آن، دچار سهل‌انگاری هستند. چنان‌که امام باقر^ع می‌فرماید: «هر مؤمنی که نسبت به تکلیف نماز محافظت کند و آنها را در وقت خود (نماز اول وقت) بخواند؛ از غافلان نیست (کلبینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۷۰). این روایت، به‌روشنی نشان می‌دهد که انسان غافل، نه بر نماز خود محافظت دارد و نه در وقت فضیلت نماز، آن را به‌جا می‌آورد.

۵. ناامیدی از سعادت‌مندی: مؤلفه مذکور، اولین مؤلفه از بُعد انگیزشی - عاطفی غفلت است. غفلت، ویژگی‌ای است که انسان را از امور مهم زندگی دور می‌کند و هر چه انسان در این مسیر بیشتر گام بگذارد، به‌تدریج شاخصه‌های اصلی برای رسیدن به سعادت و کمال حقیقی از زندگی انسان رخت برمی‌بندد. در نهایت، انسانی که در غفلت خویش غوطه‌ور است، به‌خصوص اگر در سنین بالا باشد، چون زندگی خود را صرف امور کم‌ارزش و سطحی کرده، از رسیدن به سعادت واقعی، که همان لقاءالله است و شرط آن پرداختن به مقدمات سعادت است، ناامید می‌گردد. امید به لقای حق، با توجه به آیات قرآن عبارت است از: ایمان و یقین نسبت به عالم آخرت. هر موجودی فطرتاً بقا و سعادت خود را می‌خواهد، انسان نیز خواهان سعادت و بقا است. اگر دلش منور به نور ایمان و یقین باشد، خواستار سعادت دنیا و آخرت است. اما اگر جز حیات دنیا، قائل به زندگی دیگری نباشد، همه‌همتش به این حیات محدود تعلق خواهد گرفت و از آخرت، خود را بی‌نیاز دانسته دل به دنیا خوش خواهد کرد. این‌گونه برداشت از زندگی و تصور حیات انسانی، معلول غفلت از آیات خداست (انصاریان، ۱۳۸۶، ص ۱۷۱).

۶ رضایت به اهداف پست: این مؤلفه، دومین مؤلفه از بُعد انگیزشی - عاطفی غفلت است. افراد غافل، بنا به ویژگی غفلت‌شان، نمی‌توانند اهداف بلند انسانی را برای خود متصور شوند؛ چون غفلت، مانعی در برابر چشمان‌شان است که همواره آنها را از این امر دور می‌کند. در نتیجه، اهداف صرفاً مادی و این‌دنیایی، نهایت آرزو و آمال آنهاست. کسانی که شناخت و انگیزه‌های خود را منحصر به زندگی دنیوی کنند و همه‌تلاششان بر تأمین رضایت‌مندی و دستیابی به بهداشت روانی در سایه زندگی دنیوی محض، متمرکز می‌کنند، مسلماً به اهداف خود دست نخواهند یافت و ناکام خواهند ماند؛ چراکه ماهیت دنیا همواره ناپایدار است. علاوه بر این، در تأمین امنیت و بهداشت روانی و سیراب نمودن روح کمال‌جوی انسان، ناکافی و ناتمام است. در نتیجه، انسان را به فرایندی از شناخت‌های بی‌ارزش و رفتارهای ناهنجار گرفتار می‌سازد که سرانجام، آنان را اهل آتش می‌سازد (عباس‌نژاد، ۱۳۸۴، ص ۱۹۱). خداوند در قرآن در وصف این افراد، می‌فرماید: «از کسانی که از یاد خداوند بدورند و هدفی جز زندگی دنیایی ندارند، دوری کن» (نجم: ۲۹).

۷. آرزوهای دست‌نیافتنی: آخرین مؤلفه غفلت، آرزوهای دست‌نیافتنی است که سومین مؤلفه، از بُعد انگیزشی - عاطفی است. امام صادق^ع در رابطه ارتباط بین غفلت و آرزوهای دست‌نیافتنی، می‌فرماید: «بزرگ‌ترین فساد این است که فرد به غفلت خودش راضی باشد و این فساد از آرزوهای دور و دراز، حرص و کبر به وجود می‌آید» (قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، ص ۹۸).

حال با توجه به مؤلفه‌های به‌دست آمده از منابع اسلامی، و با توجه به تعاریف هر یک از این مؤلفه‌ها، می‌توان غفلت را بر اساس منابع اسلامی، این‌گونه تعریف کرد: غفلت، رذیله‌ای است که دارای دو بُعد شناختی و انگیزشی است و به این معناست: «غفلت به معنای درک و فهم سطحی، عدم تفکر و تأمل است که انسان را از یاد خدا و توجه به تکالیفی که بر عهده اوست، بازداشته و ناامیدی از سعادت‌مندی، رضایت به اهداف پست و آرزوهای دست‌نایافتنی را به دنبال دارد».

پس از اشاره به مؤلفه‌های نظری پرسش‌نامه غفلت، در ادامه به مباحث آماری، که اعتبار و روایی این پرسش‌نامه را می‌سنجند، اشاره می‌کنیم. برای روشن شدن شده اینکه پرسش‌های تدوین شده، آن خصیصه موردنظر را مورد سنجش قرار می‌دهد (روایی)، شیوه‌هایی وجود دارد. استانداردهای مربوط به آزمون‌های تربیتی و روانی (انجمن پژوهش‌های تربیتی آمریکا، انجمن روان‌شناسی آمریکا و کمیته ملی آزمایش‌های روانی)، سه روش اصلی را برای این موضوع فهرست کرده است که شامل: روایی وابسته به محتوا، وابسته به ملاک و وابسته به سازه است (گراث و مارنات، ۱۳۷۵، ص ۴۹).

همان‌گونه که اشاره شد، ابتدا ۷۲ گویه طراحی شد. چگونگی ساخت گویه‌ها به این شکل بود: با توجه به مستندات که در ذیل هر مؤلفه آمده بود، سعی شد گویه‌های متناسب و مطابق با مفاهیم این مستندات ساخته شود. البته سعی می‌شد که گویه‌ها به شکلی باشد که بتوانند نسبت به آنچه در امور زندگی فرد می‌گذرد، همخوانی داشته باشد. به عبارت دیگر، مخاطب بتواند منظور آن گویه را با توجه به ویژگی‌های خود ارزیابی کند. در ادامه، در بخش روایی محتوا، ۳۳ گویه به دلیل عدم مطابقت با مفهوم غفلت، یا عدم ضرورت حذف شد و ۳۹ گویه برای اجرای آزمایشی باقی ماند. از بین این ۳۹ گویه نیز ۷ گویه، به علت عدم همبستگی معنادار در سطح ۰/۰۱ و ۰/۰۵ با نمره کل غفلت حذف گردید و ۳۲ گویه، برای اجرای نهایی باقی ماند. میزان آلفای کرونباخ پرسش‌نامه غفلت، برای برآورد اعتبار آن در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳. میزان آلفای کرونباخ در اعتبارسنجی نهایی

تعداد نمونه	آلفای کرونباخ	تعداد گویه‌ها
۲۴۰	۰/۸۵۰	۳۲

لازم به یادآوری است که میزان آلفای کرونباخ هیچ گویه‌ای به مقدار ۰/۸۱ بیشتر از آلفای کرونباخ کل پرسش‌نامه نبود تا با حذف آن گویه، تغییری در میزان آلفای کل ایجاد گردد. برای برآورد اعتبار پرسش‌نامه غفلت، آلفای کرونباخ دو نیمه پرسش‌نامه نیز بررسی شد و همبستگی بین آنها به‌دست آمد. ضریب اسپیرمن — براون و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن نیز به‌دست آمد. نتایج آن در جدول ۴ قابل مشاهده است.

جدول ۴. داده‌های اعتبار پرسش‌نامه غفلت در مرحله نهایی

۰/۷۹۲	مقدار	نیمه اول	آلفای کرونباخ
	تعداد گویه‌ها		
۱۶	مقدار	نیمه دوم	
۰/۷۰۸	تعداد گویه‌ها		
۱۶	مجموع گویه‌ها		
۳۲	همبستگی بین دو فرم		
۰/۶۵۹	تساوی تعداد گویه‌ها		ضریب اسپیرمن - براون
۰/۷۹۴	عدم تساوی تعداد گویه‌ها		
۰/۷۹۴	ضریب دونیمه‌سازی گاتمن		

نیمه اول: گویه‌های ۱ تا ۱۶؛ نیمه دوم: گویه‌های ۱۷ تا ۳۲

با توجه به جدول ۴، نتایج به‌دست‌آمده از این جدول، در اجرای نهایی به این صورت است: آلفای کرونباخ نیمه اول، برابر ۰/۷۹۲ و آلفای کرونباخ نیمه دوم، برابر ۰/۷۰۸، همبستگی بین دو فرم، برابر ۰/۶۵۹، ضریب اسپیرمن - براون، برابر ۰/۷۹۴ و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن برای بررسی میزان همسانی دورنی، برابر ۰/۷۹۲ است. بر اساس این نتایج، همسانی درونی مقیاس غفلت در مرحله نهایی، دارای سطح بالایی است.

برای ارزیابی روایی ملاک پرسش‌نامه محقق‌ساخته غفلت اسلامی، محقق به اجرای همزمان آزمون همگرا اقدام کرد. بدین‌صورت که همزمان با پرسش‌نامه غفلت اسلامی محقق‌ساخته، پرسش‌نامه غفلت بر اساس قرآن کریم، که توسط خرمایی و همکاران ساخته شده است، بین ۲۴۰ آزمودنی اجرا شد.

جدول ۵. داده‌های مربوط به روایی ملاکی پرسش‌نامه غفلت اسلامی

پرسش‌نامه غفلت؛ خرمایی و همکاران	پرسش‌نامه غفلت (محقق‌ساخت)		
۰/۶۳۵**	۱	همبستگی پیرسون	پرسش‌نامه غفلت (محقق‌ساخت)
+++		سطح معناداری	
۲۴۰	۲۴۰	تعداد آزمودنی‌ها	
۱	۰/۶۳۵**	همبستگی پیرسون	پرسش‌نامه غفلت؛ خرمایی و همکاران
	+++	سطح معناداری	
۲۴۰	۲۴۰	تعداد آزمودنی‌ها	

با توجه به جدول ۵، میزان همبستگی بین دو پرسش‌نامه، در سطح ۰/۰۱ برابر ۰/۶۳۵ می‌باشد. این میزان همبستگی، نشان‌دهنده تأیید روایی ملاک پرسش‌نامه غفلت اسلامی است.

تشابه دو مقیاس: علت این همبستگی معنادار را می‌توان از دو جهت تبیین کرد: نخست اینکه، یک مؤلفه در این دو مقیاس شبیه به هم است (مؤلفه غفلت از خدا، در مقیاس خرمایی با مؤلفه به یاد خدا نبودن در مقیاس غفلت اسلامی). البته باید عنوان کرد که هرچند عناوین مؤلفه‌های نظری مقیاس غفلت اسلامی، با غفلت خرمایی فقط در یک مؤلفه شبیه به هم بود، اما در مؤلفه‌های تجربی، مقیاس غفلت محقق‌ساخته، یک مؤلفه عیناً با مؤلفه غفلت خرمایی هم‌نام بود (بی‌توجهی به دیگران). البته این شباهت، در تعدادی گویه هم دیده می‌شود.

تمایز دو مقیاس: از آنجاکه مقیاس خرمایی و همکاران، فقط بر اساس آیات قرآن ساخته شده، در نتیجه در مؤلفه‌های نظری و عوامل تجربی، دارای مؤلفه‌های متفاوت بوده که این امر موجب شد که در تعداد گویه‌ها و نیز در مفهوم آنها، با هم تفاوت‌هایی داشته باشند. برای نمونه، در پرسش‌نامه محقق ساخته، گویه‌هایی وجود دارد که بر اساس روایات ساخته شده، در حالی که مقیاس خرمایی و همکارانش، فاقد این گویه‌هاست؛ چون پرسش‌نامه محقق ساخته، هر دو منبع قرآنی و روایی را شامل می‌شود، جامع‌تر از مقیاس خرمایی و همکاران است. برای سنجش کفایت نمونه، برای تحلیل عاملی از روش کفایت نمونه‌برداری کایزر-مایر-آلکین (KMO) استفاده شد. در این روش، فرض صفر به معنای این است که نمونه‌های گرفته شده، دارای کفایت لازم نیستند. در مقابل، فرض یک نشانگر این است که نمونه‌های گرفته شده، برای تحلیل عاملی متغیرهای مورد نظر دارای کفایت لازم می‌باشند.

جدول ۶. آزمون بارتلت و کفایت نمونه‌برداری

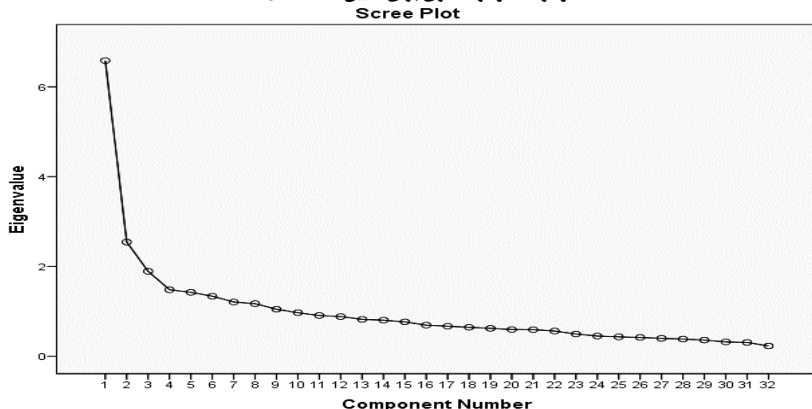
آماره‌ها	
کفایت نمونه‌برداری به روش KMO	۰/۸۱۴
آزمون کروییت بارتلت	خی‌دو
	درجه آزادی
	سطح معناداری
نتایج	۲۱۱۱/۶۴۰
	۴۹۶
	۰/۰۰۰

برای اطمینان از اینکه ماتریس همبستگی، که پایه تحلیل عاملی قرار می‌گیرد، در جامعه برابر صفر نیست، از آزمون کروییت بارتلت استفاده می‌شود. در حقیقت، معنادار بودن آزمون کروییت بارتلت، حداقل شرط لازم برای انجام دادن تحلیل عوامل است (عباسی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۶).

با توجه به جدول ۷، نتایج این آزمون، با درجه آزادی ۴۹۶ و مجذور کای ۲۱۱۱/۶۴۰، در سطح ۰/۰۰۰ معنادار است. بنابراین، ماتریس همبستگی داده‌ها برای تحلیل عاملی دارای اطلاعات معنادار است (سرمد و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۷۰). همچنین، شاخص کفایت نمونه‌برداری KMO برابر با ۰/۸۱۴ است. این امر، بیانگر این است که حجم نمونه در این پژوهش، برای تحلیل عاملی مناسب است.

در روش تحلیل، اجزای اصلی در هنگام تحلیل ماتریس، اجزایی انتخاب می‌شوند که ارزش ویژه آنها، برابر یا بیشتر از ۱ باشد. مقدار ویژه، تغییرات قابل تبیین واریانس است که برای تبدیل معادلات پیچیده، به معادلات ساده استفاده می‌شود (سیحانی فر و خرازیان، ۱۳۹۱، ص ۱۱۶). در تحلیل‌های عاملی، با حجم حداقل ۱۰۰ نفر، بار عاملی ۰/۳ ملاک معقول و مناسبی بوده و معنادار تلقی می‌شود (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۰). در این پژوهش، ارزش ویژه برابر ۱ با بار عاملی ۰/۳ در جدول ماتریس بعد از چرخش، سپس استخراج عوامل و چرخش عوامل واریمکس صورت گرفت. از آنجاکه هدف تحلیل عاملی در روان‌شناسی و علوم اجتماعی، تبیین و توجیه همبستگی‌های مشاهده شده است؛ به این معنا که عامل‌ها باید معین و تفسیر شوند، راه‌حل‌های چرخش نیافته کارایی ندارند؛ زیرا شناسایی عامل‌هایی که دارای تعداد زیادی بار عاملی هستند، دشوار است (رفیعی‌هنر، ۱۳۹۰، ص ۱۳۴ و ۱۳۵). بنابراین، برای ساده‌تر ساختن و قابل فهم‌تر کردن ساختار عاملی، عامل‌های مذکور انتخاب و چرخش متعامد، به شیوه واریمکس بر روی آنها اجرا شد (سرمد و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۷۱). در ادامه، نتایج آن قابل مشاهده است.

نمودار ۱. نمودار اسکری برای تعیین تعداد عامل‌ها

همان گونه که در نمودار ۱ (اسکری) مشاهده می‌شود، قسمت عمودی جدول، ارزش ویژه و قسمت افقی جدول، تعداد مؤلفه‌ها را نشان می‌دهد، شیب خط در مؤلفه هفتم تغییر کرده و بر اساس نظر پژوهشگران، «نقطه پرش برای چرخش عامل‌ها، جایی است که شیب خط در نمودار اسکری تغییر پیدا می‌کند» (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۰). به اعتقاد پژوهشگران در تحلیل‌های عاملی، بار عاملی $0/3$ ، بیانگر این است که ۹ درصد از واریانس تبیین شده، به اندازه‌ای هست که بتوان بار عاملی را چشمگیر دانست. بنابراین، در تحلیل‌های عاملی با حجم حداقل ۱۰۰ نفر، بار عاملی $0/3$ ملاک معقول و مناسبی بوده و معنادار تلقی می‌شود (همان).

با توجه به نمودار اسکری و مطالب بیان شده، در نهایت پرسش نامه غفلت، بر اساس منابع اسلامی دارای ۷ عامل خواهد بود.

جدول ۷. عوامل و تبیین واریانس کل

مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده			مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده			ارزش‌های ویژه اولیه			مؤلفه
درصد	درصد	واریانس کل	درصد	درصد	واریانس کل	درصد	درصد	واریانس کل	
تجمعی	واریانس		تجمعی	واریانس		تجمعی	واریانس		
۹/۵۰۳	۹/۵۰۳	۳/۰۴۱	۲۰/۵۷۸	۲۰/۵۷۸	۶/۵۸۵	۲۰/۵۷۸	۲۰/۵۷۸	۶/۵۸۵	۱
۱۸/۶۵۷	۹/۱۵۳	۲/۹۲۹	۲۸/۵۲۷	۷/۹۴۸	۲/۵۴۴	۲۸/۵۲۷	۷/۹۴۸	۲/۵۴۴	۲
۲۵/۷۶۹	۷/۱۱۲	۲/۲۷۶	۳۴/۴۳۹	۶/۹۱۳	۱/۸۹۲	۳۴/۴۳۹	۶/۹۱۳	۱/۸۹۲	۳
۳۲/۵۷۷	۶/۸۰۸	۲/۱۷۹	۳۹/۰۶۶	۴/۶۲۶	۱/۴۸۰	۳۹/۰۶۶	۴/۶۲۶	۱/۴۸۰	۴
۳۹/۳۰۶	۶/۷۲۹	۲/۱۵۳	۴۳/۵۱۴	۴/۴۴۸	۱/۴۲۳	۴۳/۵۱۴	۴/۴۴۸	۱/۴۲۳	۵
۴۵/۶۵۰	۶/۳۴۴	۲/۰۳۰	۴۷/۶۹۲	۴/۱۷۸	۱/۳۳۷	۴۷/۶۹۲	۴/۱۷۸	۱/۳۳۷	۶
۵۱/۴۶۸	۵/۸۱۸	۱/۸۶۲	۵۱/۴۶۸	۳/۷۷۶	۱/۲۰۸	۵۱/۴۶۸	۳/۷۷۶	۱/۲۰۸	۷
	۵۱/۴۶۸			۵۱/۴۶۸			۵۱/۴۶۸		جمع

با توجه به جدول ۷، ارزش ویژه عوامل ۱ و بزرگ‌تر از ۱ است. با توجه به جدول بالا، عامل اول $9/503$ درصد کل مقیاس را نشان می‌دهد. به همین ترتیب، عامل دوم $9/153$ درصد، عامل سوم $7/112$ ، عامل چهارم $6/808$ درصد و عامل پنجم $6/729$ درصد، عامل ششم $6/344$ عامل هفتم $5/818$ درصد واریانس کل را نشان می‌دهند و ۷ عامل مذکور در مجموع $51/468$ درصد واریانس کل پرسش‌نامه غفلت اسلامی را نشان می‌دهد.

جدول ۸. ماتریس عوامل بعد از چرخش

عامل اول		عامل دوم		عامل سوم		عامل چهارم		عامل پنجم		عامل ششم		عامل هفتم	
سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی
۱	۰/۷۲۰	۵	۰/۴۱۸	۱۱	۰/۴۴۴	۱۶	۰/۴۷۲	۳	۰/۴۸۲	۲۷	۰/۴۸۲	۷	۰/۴۹۰
۲	۰/۶۳۹	۱۰	۰/۴۷۱	۱۴	۰/۵۰۲	۱۹	۰/۴۸۹	۲۳	۰/۷۱۶	۲۹	۰/۶۵۴	۲۱	۰/۵۷۹
۴	۰/۶۳۷	۱۲	۰/۵۳۷	۲۴	۰/۶۸۵	۳۱	۰/۴۸۸	۲۶	۰/۶۰۴	۳۰	۰/۷۸۲	۲۲	۰/۷۶۸
۶	۰/۵۱۴	۱۳	۰/۵۵۷	۲۵	۰/۵۸۶			۳۲	۰/۴۱۶				
۹	۰/۴۶۱	۱۵	۰/۳۷۷										
۱۷	۰/۴۹۳	۱۸	۰/۶۰۰										
۲۸	۰/۴۸۲	۲۰	۰/۵۹۹										

عواملی که غفلت را بر مبنای منابع اسلامی مورد سنجش قرار می‌دهد، به همراه گویه‌های مربوط به هر عامل، به ترتیب زیر است:

- درک و فهم سطحی: نداشتن درک صحیح و عمیق در ارتباط با جهان پیرامون و درک و فهم سطحی نسبت به مسائل اساسی زندگی دنیوی و اخروی انسان، که شامل گویه‌های ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۹-۱۷-۲۸ می‌باشد.
- سهل‌انگاری: نگاه سهل‌انگارانه به امور مهم فردی و اجتماعی و کم‌اهمیت پنداشتن بسیاری از امور مهم و تنبلی در رسیدگی و انجام تکالیف دینی و اجتماعی که شامل گویه‌های ۵-۱۰-۱۲-۱۳-۱۵-۱۸-۲۰ است.
- بی‌توجهی به ارزش‌های حقیقی: ارزش‌پنداری بسیاری از مواردی که درجه اهمیت‌شان بسیار کم است و شاید ارزش صرفاً دنیوی داشته و عدم تأمل در ارزش‌های حقیقی، که راه نجات اخروی و دنیوی فرد است، که شامل گویه‌های ۱۱-۱۴-۲۴-۲۵ می‌باشد.
- آرزوهای دست‌نیافتنی: داشتن آرزوهایی که رسیدن به آنها، خارج از قدرت فرد است و آرزوهای بسیاری، که بدون تفکر و تأمل، متصور است، که شامل گویه‌های ۱۶-۱۹-۳۱ می‌باشد.
- فراموشی معیارها: غفلت، غالباً فراموشی به دنبال دارد. این فراموشی، مربوط به حیطه‌های بسیار مهم و ارزشی است که بی‌توجهی، غفلت و فراموشی آنها، می‌تواند ضلالت فرد را به همراه داشته باشد، شامل گویه‌های ۳-۲۳-۲۶-۳۲ است.
- بی‌توجهی به دیگران: انسان غافل به دلیل دید دنیوی و غایت‌نهایی دانستن اهداف دنیوی، در پی رسیدن به هدف‌های صرفاً مادی و شخصی است و در این راه، توجهی به نیاز دیگران و پرداختن به مسائل هم‌نوعان ندارد. این شامل گویه‌های ۲۷-۲۹-۳۰ است.

- بی توجهی به رضایت الهی: خطرناک ترین ویژگی انسان غافل این است که خدا و رضایت او را از زندگی خود کنار گذاشته و هیچ تلاشی برای جلب رضایت الهی ندارد و سختی های این راه را دلیلی بر کنار گذاشتن آن می داند و غفلتش موجب عدم جلب توجه خداوند است که شامل گویه های ۷-۲۱-۲۲ است.

حال با توجه به اینکه مجموعه ای از گویه هایی که از لحاظ مفهوم ساختاری به هم نزدیک بوده و در کنار هم، در یک عامل مشخص قرار گرفتند، می توان یک معنای کلی را از آنها به دست آورد. این معنای کلی، عنوان یک عامل است. در نتیجه، با توجه به آنچه گفته شد، در مجموع ۷ عامل نهایی از گویه ها استخراج شده و به ترتیبی که در جدول ۹ آمده، نام گذاری شده اند. با توجه به این عوامل، می توان غفلت را این گونه معنا کرد: غفلت به معنای درک و فهم سطحی، سهل انگاری و بی توجهی به ارزش های حقیقی است که موجب بی توجهی به رضایت الهی و دیگران شده و فراموشی معیارها و آرزوهای دست نیافتنی را به همراه دارد. جدول ۹. عنوان عوامل به همراه گویه ها

عنوان عامل	بار عاملی	گویه	شماره گویه	عامل
درک و فهم سطحی	۰/۷۲۰	نسبت به واجباتی که بر عهده دارم، مقید نیستم.	۱	عامل اول
	۰/۶۳۹	رسیدن به نعمات اخروی، شیرین تر از رسیدن به رضایت الهی است	۲	
	۰/۶۳۷	به محض شنیدن خبری، آن را باور می کنم.	۴	
	۰/۵۱۴	نمی توان ادعا کرد که نظم آسمان ها و زمین نشانگر نظم آفریننده اش است.	۶	
	۰/۴۶۱	هر چیزی که در دنیا برای انسان لذت بخش است، اهمیت دارد.	۹	
	۰/۴۹۳	اعتقاد دارم که فکر کردن باید مقدمه هر عملی باشد.	۱۷	
	۰/۴۸۲	هنوز وقت زیادی در این دنیا دارم و فکر کردن به مرگ خیلی زود است.	۲۸	
سهل انگاری	۰/۴۱۸	تقیدی ندارم که حتماً نمازم را اول وقت بخوانم.	۵	عامل دوم
	۰/۴۷۱	نمی توان در هر کاری رضایت خدا را مد نظر قرار داد.	۱۰	
	۰/۵۳۷	شرکت در مجالس علما و گوش دادن به سخنان شان را وقت تلف کردن می دانم.	۱۲	
	۰/۵۵۷	نماز فرادا را به جماعت ترجیح می دهم. چون وقت کمتری می گیرد.	۱۳	
	۰/۳۷۷	می توان بعداً درباره کارهایی که انجام می دهیم طلب آموزش کنیم.	۱۵	
	۰/۶۰۰	نمی توان به راحتی کارهای حرامی که لذت بخشند را ترک کرد.	۱۸	
	۰/۵۹۹	مشکل است بتوان هر کاری را بر اساس خواسته خدا انجام داد.	۲۰	
بی توجهی به ارزش های حقیقی	۰/۴۴۴	کمتر اتفاق می افتد که در نحوه خلقت آسمان و زمین تأمل کنم.	۱۱	عامل سوم
	۰/۵۰۲	خواندن آیات قرآن تأثیری در من ایجاد نمی کند.	۱۴	
	۰/۶۸۵	معتقدم اگر در خانواده ها، در مورد عواقب رفتار و گفتار فکر شود، بسیاری از مشاجرات از بین می رود.	۲۴	
	۰/۵۸۶	بیشترین ارزش برای من کسب درآمد بالاست.	۲۵	
آرزوهای دست نیافتنی	۰/۴۷۲	صرف آرزوبردازی برایم لذت بخش است.	۱۶	عامل چهارم
	۰/۴۸۹	دوست دارم ماشینی گران قیمت و خانه ای لوکس داشته باشم.	۱۹	
	۰/۴۸۸	آرزوهایی دارم که شرایط رسیدن به آنها فراهم نیست.	۳۱	

عامل پنجم فراموشی معیارها	۳	گاهی ناظر بودن خدا بر اعمال و افکارم را فراموش می‌کنم.	۰/۴۸۲
	۲۳	بسیار اتفاق می‌افتد که قیامت و حسابرسی را فراموش می‌کنم.	۰/۷۱۶
	۲۶	یادم می‌رود که کارهایم را با نام خدا شروع کنم.	۰/۶۰۴
	۳۲	از شکست‌های قبلی عبرت نگرفته‌ام.	۰/۴۱۶
عامل ششم بی‌توجهی به دیگران	۲۷	تلاش می‌کنم تا سرمایه زیادی جمع کنم، اگر چه به قیمت حذف دوستان و آشنایانم باشد.	۰/۴۸۲
	۲۹	اگر توان مالی هم داشته باشم، لازم نمی‌دانم به نیازمندان کمک کنم.	۰/۶۵۴
	۳۰	این یک امر عادی است که در راه موفقیتی بزرگ، ممکن است حقی هم پایمال شود.	۰/۷۸۲
عامل هفتم	۷	رضایت خداوند بر خواسته‌های خودم مقدم است.	۰/۴۹۰
	۲۱	سعادت‌مند کسی است که رضایت الهی را کسب کرده و همیشه به او توکل دارد.	۰/۵۷۹
	۲۲	در هر کاری رضایت خدا را مد نظر قرار می‌دهم.	۰/۷۶۸

نکته: تعداد گویه‌ها ۳۱ عدد است که گویه ۸ بنا بر دلیلی که ذکر شد، حذف گردید. در نتیجه، در پرسش‌نامه ۳۱ گویه‌ای، ترتیب گویه‌ها پس از گویه ۷ تغییر کرده است. در پرسش‌نامه نهایی، که دارای ۳۱ گویه است، گویه‌های ۷، ۱۶، ۲۰، ۲۱ و ۲۳ دارای نمره معکوس خواهند بود.

همبستگی بین عوامل با یکدیگر و همبستگی این عوامل، با نمره کل نیز برای برآورد روایی سازه به‌دست آمد. بهترین نتیجه این است که همبستگی بین خود عوامل با هم، پایین‌تر از همبستگی آنها با نمره کل باشد. با توجه به جدول ۱۰، همبستگی همه عوامل با نمره کل در سطح ۰/۰۱ معنادار است. در نتیجه، در این بخش نیز روایی سازه پرسش‌نامه غفلت اسلامی تأیید می‌گردد.

جدول ۱۰. همبستگی عوامل با هم و با نمره کل

عوامل	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم	عامل پنجم	عامل ششم	عامل هفتم	نمره کل
عامل اول (درک و فهم سطحی)	۱							
عامل دوم (تنبلی و سهل‌انگاری)	۰/۵۴۳**	۱						
عامل سوم (بی‌توجهی به ارزش‌های حقیقی)	۰/۴۰۳**	۰/۴۴۹**	۱					
عامل چهارم (ارزوهایی دست‌نیافتنی)	۰/۲۸۷**	۰/۴۴۸**	۰/۲۶۲**	۱				
عامل پنجم (فراموشی معیارها)	۰/۳۱۴**	۰/۳۷۹**	۰/۳۰۵**	۰/۲۶۶**	۱			
عامل ششم (بی‌توجهی به دیگران)	۰/۴۲۲**	۰/۳۷۱**	۰/۴۴۸**	۰/۲۴۸**	۰/۲۰۳**	۱		
عامل هفتم (بی‌توجهی به رضایت‌الهی)	۰/۲۴۶**	۰/۲۲۰**	۰/۲۴۱**	۰/۱۰۸	۰/۱۲۳	۰/۲۱۸**	۱	

بحث و نتیجه‌گیری

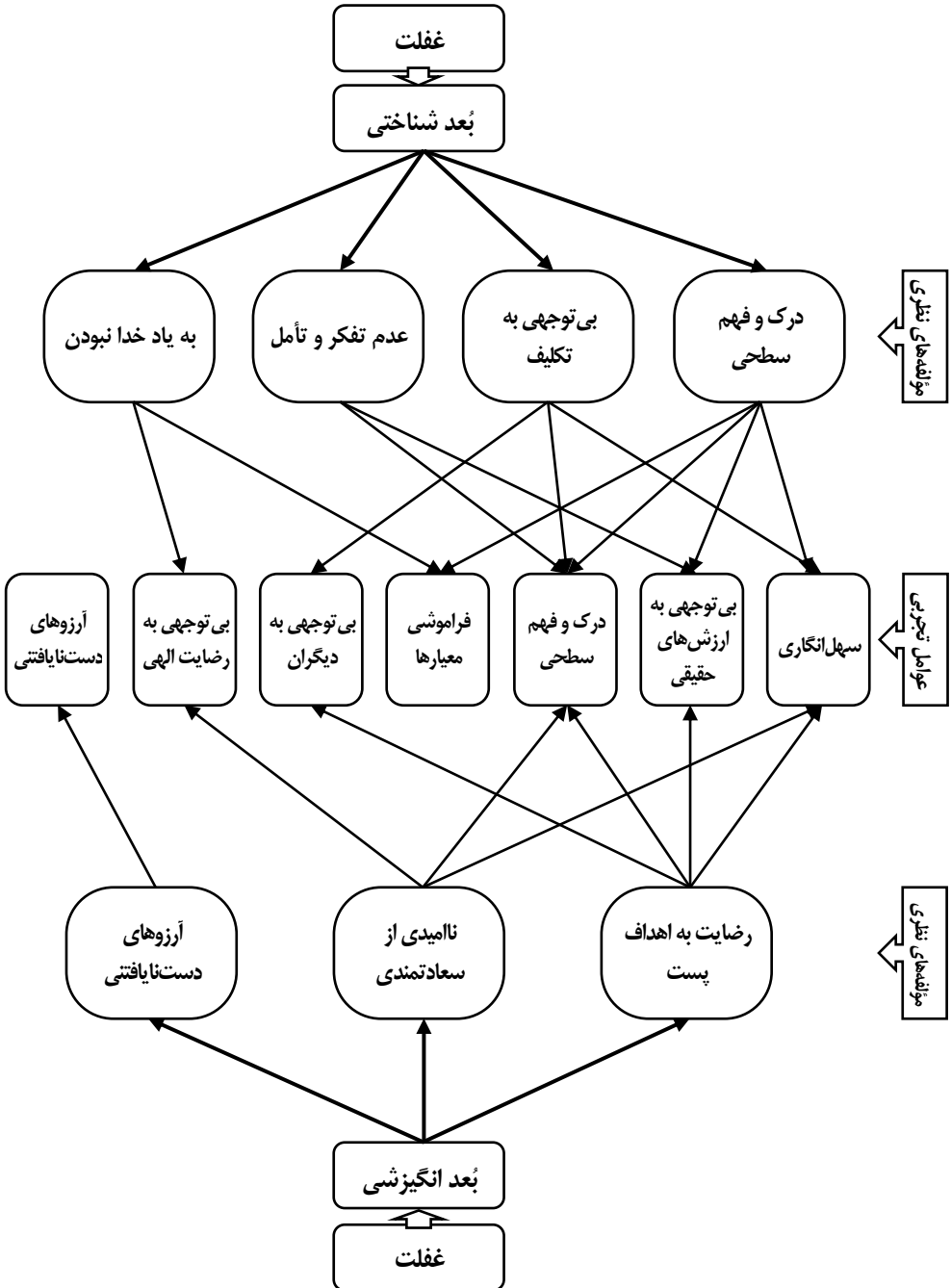
هدف این پژوهش، ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه «غفلت بر اساس منابع اسلامی» بود. نتایج سنجش روایی محتوا، ملاکی و سازه نشان داد که این پرسش‌نامه، روایی لازم را برای سنجش غفلت، مطابق با آنچه از اسلام برداشت شده داراست. اعتبار پرسش‌نامه نیز با روش همسانی درونی، یا ضریب آلفای کرونباخ و روش دومیه‌سازی مورد محاسبه قرار گرفت. نتایج فوق نشان داد که پرسش‌نامه از اعتبار بالایی برخوردار است. به عبارت دیگر، ثبات، پایایی و قابلیت پیش‌بینی و دقت پرسش‌نامه، مورد تأیید است؛ یعنی این پرسش‌نامه برای استنباط نمره غفلت در مورد پاسخ‌دهندگان ابزاری مفید، بامعنا و مناسب محسوب می‌شود.

«غفلت» در لغت به معنای بی‌توجهی، ناآگاهی و ناهشیاری آمده است. در اصطلاح اندیشمندان مسلمان، غفلت به معنای، بی‌توجهی پس از آگاهی و توجه است. به عبارت دیگر، غفلت بی‌خبری ثانویه است و نه ابتدایی. امری در ذهن فرد حاضر است ولی به دلایلی مورد فراموشی واقع می‌شود و فرد نسبت به آن بی‌خبر می‌گردد (طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۱۲). در نتیجه، غفلت به این معناست که انسان به شناخت و علم خود توجه نداشته باشد (به علم خود توجه نداشته‌اند)؛ یعنی به یک موضوع علم دارد ولی متوجه علم خودش نیست.

مفهوم غفلت یک مفهوم اخلاقی است و در روان‌شناسی معادل عینی ندارد؛ این‌گونه نیست که هم در حوزه اخلاق و هم در حوزه روان‌شناسی دارای یک مفهوم باشد. بنابراین، محقق در این پژوهش غفلت را در اخلاق و مفاهیم شبیه به آن، مانند فراموشی، ناهشیاری و بی‌توجهی و همچنین مفاهیم مخالف آن، یعنی توجه، آگاهی، ذهن‌آگاهی و هشیاری را مورد بررسی قرار داده است. در تعریف غفلت در منابع اسلامی و روان‌شناسی اسلامی، تشابه زیادی وجود دارد. مانند مؤلفه‌هایی چون نادیده‌انگاری، بی‌توجهی و فراموشی خدا و آخرت، افراد و امور مهم زندگی و عدم آگاهی نسبت به تهدیدها و خطرات واقعی. تشابه غفلت در منابع اسلامی با روان‌شناسی معاصر، در این است که در هر دو منبع به‌نوعی به آگاه نبودن فرد اشاره شده است؛ چه این ناآگاهی به علت حذف از قلمرو حافظه باشد، یا اینکه فرد به آنچه در حافظه دارد، توجه نداشته باشد. همان‌گونه که در مفهوم غفلت، بی‌توجهی و ناآگاهی نسبت به اموری است که فرد به آنها علم و شناخت دارد. این نوع تعریف در بحث ناهشیاری نیز تقریباً وجود دارد. در نظریه فروید، ناهشیار به پدیده‌هایی اطلاق می‌شود که از آنها آگاه نیستیم و جز در شرایط خاص قادر به یادآوری آن نخواهیم بود (جوآمرد، ۱۳۸۳). در نتیجه، در تعریف ناهشیاری نیز به ناآگاهی از چیزهایی اشاره شده است که فرد نسبت به آنها شناخت داشته است.

اختلاف مفهوم غفلت در منابع اسلامی، با مفاهیم نزدیک به آن در روان‌شناسی، به علت اختلاف در مبانی کلی در این دو قلمرو است. در واقع، اختلاف در مبانی خداشناسی، ارزش‌شناسی، انسان‌شناسی و هستی‌شناسی است که موجب تفاوت مفهوم غفلت، با مفاهیم نزدیک به آن در روان‌شناسی شده است. حال، نحوه ترکیب مؤلفه‌های نظری استخراج شده از منابع اسلامی را با عوامل تجربی آن در نمودار زیر نشان می‌دهیم.

نمودار ۲. نحوه ترکیب مؤلفه‌های نظری و عوامل تجربی

اکنون به تفسیر علل تفاوت‌های مربوط به جای‌گیری گویه‌ها، در مؤلفه‌های نظری و عوامل تجربی می‌پردازیم:

علت تفاوت‌های مربوط به جای‌گیری گویه‌ها، در مؤلفه‌های نظری و عوامل تجربی، به تفاوت در چگونگی استخراج مؤلفه‌های نظری و عوامل تجربی برمی‌گردد. از یک سو، فردی که دارای «درک و فهم سطحی» است، می‌تواند ویژگی‌هایی مانند «سهل‌انگاری» به‌خصوص نسبت به امور مهم، «بی‌توجهی کردن به ارزش‌های حقیقی» و «فراموشی معیارها» را داشته باشد. در نتیجه، این مؤلفه نظری «درک و فهم سطحی»، علاوه بر ترکیب با عامل «درک و فهم سطحی»، با سه عامل مذکور نیز ترکیب شده است. شخصی که مؤلفه «بی‌توجهی به تکلیف» را داراست، می‌تواند دارای ویژگی‌هایی همچون «درک و فهم سطحی» نسبت به آن تکلیف، «سهل‌انگاری» در آن تکلیف و «بی‌توجهی به دیگران» باشد. در نتیجه، مؤلفه نظری مذکور با این سه عامل ترکیب شد. فرد غافل، که دارای مؤلفه «عدم تأمل و تفکر» است، می‌تواند دارای ویژگی‌های «درک و فهم سطحی» و «بی‌توجهی به ارزش‌های حقیقی» باشد. در نتیجه، مؤلفه مذکور در این دو عامل ترکیب شد. «به یاد خدا نبودن» نیز چون دارای معنای فراموشی است، در عامل «فراموشی معیارها» و از سوی دیگر، چون فراموشی خدا مدنظر است، در عامل «بی‌توجهی به رضایت الهی» جای گرفت. مؤلفه «رضایت به اهداف پست»، بنا بر بار معنایی خود، می‌تواند در عامل‌های «سهل‌انگاری»، «بی‌توجهی به ارزش‌های حقیقی»، «درک و فهم سطحی» و «بی‌توجهی به دیگران» جای گیرد. مؤلفه «ناامیدی از سعادت‌مندی»، به علت دارا بودن صفت «درک و فهم سطحی»، دارا بودن ویژگی «سهل‌انگاری» و به علت ناامیدی از سعادت واقعی، که موجب «بی‌توجهی به رضایت الهی» است، در این سه عامل جای گرفت. همچنین، مؤلفه «آرزوهای دست‌نیافتنی» هم فقط در عامل «آرزوهای دست‌نیافتنی» جای گرفت.

محدودیت‌ها:

- جامعه مورد مطالعه به دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع و اعضای پایگاه اיתار خواهران زنجان محدود بوده و اگر جامعه به سایر اقشار جامعه و افراد دیگر گسترش پیدا می‌کرد، احتمالاً نتایج متفاوتی از این پژوهش دریافت می‌شد. بنابراین، در تعمیم‌دهی این نتایج به دیگر جامعه‌های آماری باید دقت شود.
- اجرای آزمون آزمایشی، فقط در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع انجام شد؛ زیرا واریانس در این جامعه کم است، ممکن بود اگر در جامعه‌ای دیگر اجرا می‌شد، تعداد گویه‌های حذف شده متفاوت باشد.
- هدف این پژوهش، صرفاً تهیه پرسش‌نامه بوده است و هنجاریابی آن، نیازمند تحقیقات بعدی است.
- با توجه به اینکه دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع و اعضای پایگاه خواهران ایتار افراد مذهبی هستند، لزوم اجرای این پرسش‌نامه، در میان جامعه‌ای نیمه‌مذهبی یا غیرمذهبی نیز لازم است.

پیشنهادات:

- بر اساس تجارب محقق و نتایج به دست آمده در این امر، مواردی به عنوان پیشنهاد برای سایر پژوهشگران ارائه می‌شود:
- پیشنهاد مدل درمانی بر اساس راه کارهای مقابله با غفلت، در پژوهش مستقل دیگر.
- انتخاب جامعه‌ای گسترده‌تر و اجرای مجدد پرسش‌نامه غفلت در آن جامعه، برای اینکه نتایج قابل‌تعمیم و معنادارتری کسب شود.
- مطالعه تفصیلی بر روی عوامل، قلمروها، راه کارهای مقابله و پیش‌گیری، پیامدها و سایر موارد مرتبط با مفهوم غفلت در پژوهش مستقل دیگر.
- بررسی رابطه غفلت با متغیرهایی همچون، دینداری، آگاهی، رضایت از زندگی، ثبات قدم، خودآگاهی و خداآگاهی، خودمهارگی، شادکامی و ... .
- از جهت نظری، تکیه اصلی پژوهش بر دین اسلام و در بخش روایات بر منابع اصلی «شیعه» بوده است. پیشنهاد می‌شود این آزمون از منابع مشترک بین مسلمانان و یا ادیان ساخته شود.

منابع

- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۴۰۴ق، *تحف العقول*، ترجمه علی‌اکبر غفاری، چ دوم، قم، جامعه مدرسین.
- استرنبرگ، رابرت، ۱۳۸۹، *روان‌شناسی شناختی*، ترجمه کامل خرازی و الهه حجازی، تهران، سمت.
- انصاریان، حسین، ۱۳۸۶، *عرفان اسلامی*، قم، دارالعرفان.
- آریاداد، جمشید، ۱۳۹۱، *فرهنگ لغات روانشناسی*، تهران، آراد.
- پورافکاری، نصرت‌الله، ۱۳۸۹، *فرهنگ جامع روان‌شناسی و روان‌پزشکی و زمینه‌های وابسته*، تهران، فرهنگ معاصر.
- جوانمرد، غلامحسین، ۱۳۸۳، «ناهشیاری فراتر از هشیاری»، *فلسفه و کلام*، ش ۳ و ۴، ص ۱۳۱-۱۵۶.
- حسینی، سیده‌طاهره، ۱۳۹۶، «عوامل غفلت و راهکارهای مقابله با آن از نگاه قرآن کریم»، در: *کنفرانس ملی رویکردهای علوم انسانی در قرن ۲۱*.
- خداپرست، ابوالفضل، ۱۳۷۸، *فرهنگ روان‌شناسی (واژه‌ها و اصطلاحات روان‌شناسی و زمینه‌های وابسته)*، تهران، پیوسته.
- خداپرستی، فرج‌الله، ۱۳۸۴، *فرهنگ معارف*، تهران، فرهنگ معاصر.
- خرمایی، فرهاد و همکاران، ۱۳۹۴، «ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس غفلت بر مبنای آیات قرآن کریم»، *روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی*، ش ۲۱، ص ۴۱-۵۷.
- راغب‌اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، *مفردات الفاظ قرآن*، بیروت، دارالعلم.
- رفیعی‌هنر، حمید، ۱۳۹۰، *ساخت مقیاس خودمهارگری بر اساس منابع اسلامی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- سبحانی‌فرد، یاسر و مریم اخوان خرازیان، ۱۳۹۱، *تحلیل عاملی مدل‌سازی معادلات ساختاری و چند سطحی با CD*، تهران، دانشگاه امام صادق.
- سرمد، زهره و همکاران، ۱۳۹۵، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، آگه.
- سولسو، رابرت، ال، ۱۳۷۱، *روان‌شناسی شناختی*، ترجمه فرهاد ماهر، تهران، رشد.
- شریعتمداری، مهدی، ۱۳۸۸، *تحقیق و پژوهش در علوم رفتاری*، تهران، کوهسار.
- صدرالسادات، سیدجلال و اصغر مینایی، ۱۳۸۰، *راهنمای آسان تحلیل عاملی*، تهران، سمت.
- طباطبائی، سیدمحمد حسین، ۱۳۹۰ق، *المیزان فی تفسیر قرآن کریم*، چ دوم، بیروت، مؤسسه‌العلمی للمطبوعات.
- طباطبائی، محمدکاظم، ۱۳۹۰، *منطق فهم حدیث*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- طوسی، محمدین حسن، بی‌تا، *التبیین فی تفسیر القرآن*، ترجمه احمد حبیب عاملی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- عباس‌نژاد، محسن، ۱۳۸۴، *قرآن، روان‌شناسی و علوم تربیتی*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه.
- عباسی، مهدی، ۱۳۹۰، *ساخت مقیاس سبک لذت‌جویی بر اساس منابع اسلامی و رابطه آن با سلامت عمومی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ق، *کتاب العین*، چ دوم، قم، هجرت.
- فیروزبخت، مهرداد، ۱۳۸۹، *فرهنگ جامع روان‌شناسی و روان‌پزشکی*، تهران، ویرایش.
- قرشی بنایی، علی‌اکبر، ۱۴۱۲ق، *قاموس قرآن*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- قمی مشهدی، محمدین محمدرضا، ۱۳۶۸، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الترائب*، حسین درگاهی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کاوایی، حسن و همکاران، ۱۳۸۷، «اثربخشی شناخت‌درمانی مبتنی بر ذهن‌آگاهی بر کیفیت زندگی افراد افسرده غیربالینی»، *تازه‌های علوم شناختی*، ش ۳۹، ص ۳۹-۴۸.

کاویانی، محمد، ۱۳۹۳، *روان‌شناسی در قرآن*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *اصول کافی*، تصحیح علی اکبری غفاری و محمد آخوندی، چ چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
گراث- مارنات، گری، ۱۳۷۵، *راهنمای سنجش روانی برای روان‌شناسان بالینی، مشاوران و روان‌پزشکان*، ترجمه حسن پاشا شریفی و محمدرضا نیکخواه، تهران، رشد.

مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۷، *اخلاق در قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۴، *اخلاق در قرآن*، چ سوم، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.

Corsini, 1999, *The Corsini Encyclopedia of Psychology and Behavioral Science*, edited by W. Edward Craighead and Charles B. Nemeroff.

Larry S. Skurnik, Frank Georg, 1976, *Psychology for everyman*, penguin books.